

ספרים שאבדו ("ספר שאבד"; "עד עולם")

תוך תאור ירידה לגיהינום, הסיפור הסאטירי "המשל והנמשל" לעגנון מגלה ששם באחד ממדורי הגיהינום יושבים אנשים "סמוכים זה לזה, יושבים צפופים ומחדשים חידושים. כדרך שהיו מחדשים בחייהם כך מחדשים במיתתם. והמלאך הממונה עליהם אוטם שמו. ואין זה גבריאל שאוטם עוונותיהם של ישראל, אלא מלאך רע. בראשונה מלאך טוב היה, אלא מרוב חידושים של שוא נהפך מטוב לרע" ("עיר ומלואה", עמ' 413). אותה הנימה החזקה המצביעה על החולשה המוסרית ועל הכיעור המוסרי בפעילות הלמדנית מתבטאת גם ב"המבקשים להם רב", שם הפוסק המהר"ם שיף החוזר לעולם החיים עלי אדמות מתלונן על כתביו שלא הובאו לדפוס ו"שאינן אדם נותן דעתו להביאם לדפוס שהכל בהולים לפרסם חידושיהם, אבל לא חידושים של אמת" (שם, עמ' 317). כפי שכבר הצענו, ההאשמות החריפות האלה משמשות כרקע וכיריע לדמויות המוכיחות את טהרת הכוונה דווקא בפעילות הלמדנית.

דמות כזאת אנו רואים בסיפור "ספר שאבד" בר' שמריה הדיין, מי שעבד משך שנים עשרה שנים בכתיבת פירוש על ספר "מגן אברהם" לר' אברהם בן חיים הלוי גומביינר (1637—1683) שהוא פירוש על החלק אורח-חיים של שלחן הערוך לר' יוסף קארו. בתום כל שנות הכתיבה הוא צפה להנאה של פרי עבודתו "והיה משעשע עצמו בדעתו לפרסם את ספרו בדפוס" (שם, עמ' 207), אבל בשעה שכתביו הגיעו לידי המדפיס הזדמן ר' שמריה הדיין לראות פירוש אחר על אותו הספר "מגן אברהם", פירוש שהשביע את רצונו, והוא אז משך את ידו מספרו הוא; מתוך מסקנה שהוא עכשיו מיותר הוא לא נתן שפירושו הוא יצא לאור. הסיפור מבליט השוואה בין שתי יחידות הזמן: מצד אחד תקופה של שנים עשרה השנים שר' שמריה הקדיש לכתיבת הפירוש שלו, ומצד שני "שעה אחת" של דפדוף בפירוש הבא לידו, ספר מחצית השקל לגאון ר' שמואל בן נתן הלוי קעלין (1720—1800), שעה אחת שבה ר' שמריה ביטל את פרי שנות העבודה שלו. הוא לא עמד זמן ממושך בפני סף ההחלטה, אלא הוא ראה את הפירוש,

"מחצית השקל", והגיב, "באור מספיק, באור מספיק, נאה ומכוון לאמת... כבר קדמני אחר ואין צריכים לחיבורי" (שם, עמ' 208). מיד, השעשוע וההנאה בהדפסת ספרו אינם חשובים כלל. תוך שעה קלה הוא מבטל אותם, ודבריו גראים כסוף פסוק בלי שמץ של חרטה בהחלטתו.

מ. בן יחזקאל מביא סיפור מתוך "ספורי צדיקים" (וויזן, תרפ"ב) על ר' יעקב משיפוטיבקה העובד מספר שבועות בכתיבת ספר מתוך השראה עצומה ומתחיל לכתוב ספר גדול ונפלא. ואז אחרי כמה שבועות הוא חש רפיון בזכרונו ומכת השכחה גוברת עליו. ר' יעקב הכיר בעובדה החדשה והמצערת והוא מצהיר "מאחר שנתנה רשות לפורה שר השכחה לשלוט בי, סימן לדבר שלא ניחא לו להקדוש ברוך הוא שהספר הקדוש הזה יתפרסם ברבים, לפיכך אסלק ידי ממנו, ואל אטפל בו יותר"¹⁰⁸. אם נשוה את שני הסיפורים, נוסף לשוני בין עבודה של כמה שבועות ובין עבודה של תריסר שנים, הבדל אחר יותר מכריע מבחין בין שני הסיפורים: ר' שמריה הדיין מוותר על הדפסת ספרו לא מתוך חולשה כלשהיא אלא מתוך כח מוסרי עצום.

ההתרחשות ב"ספר שאבד" מתחלקת לשלש תקופות זמן. החלק הראשון מתייחס לתקופה של שמריה עצמו. החלק השני מציג זמן ארבעה-חמשה דורות לאחר מכן כשדמות המספר, הנכנסת עכשיו לסיפור, מצא כילד את כתב היד של הפירוש של ר' שמריה הדיין. הוא מצא אותו בעלית הגג של בית הכנסת בין בלויי ספרים שעמדו לעבור לקבורה. הילד מציל את הכתבים מגורל הקבורה כשהוא גם מנער אותם מהאבק. הערכת הפירוש בעיני לומדי בית המדרש הרואים בו חידושים שאין למצוא אותם לא ב"מחצית השקל" ולא באף ספר אחר עומדת בניגוד להערכתו בעיני ר' שמריה עצמו שטען שספרו הוא מיותר. מתוך אהבה רבה שלימה וטהורה הילד מקבל עליו להוסיף פרוטה לפרוטה עד שיוכל, לאחר זמן ממושך, לשלוח את כתב היד בדואר לאוצר הספרים בירושלים שהיה הגרעין של הספרייה הלאומית. הנער מגדיר את יעודו: "להציל את חידושי (של ר' שמריה הדיין) מן הכליון" (שם, עמ' 208).

החלק השלישי מתרחש כשהילד גדל ועלה לארץ ישראל. בהיותו בירושלים הוא ביקר, עם קבוצת חברים, בגנזי הספרים והתעניין למצוא שם את כתב היד שהוא עצמו שלח שמה בנערותו. הספרן חש הכרת טובה על מעשה הילד ששלח את הספר לירושלים, אבל אחרי חיפושים מתברר

שהספר אינו נמצא שם והסיפור מסתיים במלים, "חבל על ספר שאבד" (שם, עמ' 211).

סכימת הזמן בהקשר עם יתר יסודות הסיפור מניחה אולי גם תקופת זמן רביעית שאינה מופיעה במפורש, תקופה שבה דמות המספר מגיעה לבגרות יתר ומעמיקה בתפיסתו, ואז היא תבין, כמו הקורא, שמעבר ל"חבל" שבה הסיפור מסתיים, הספר נעלם מתוך הגיון שהנער והאדם הצעיר, הנלהב לראות את תוצאות מעשהו, לא הצליחו להבין. הסיפור מביע התנגשות בין רצון דמות המספר להציל את כתב היד מהכליון ובין הרצון של ר' שמריה הדיין דווקא להטיל גזר דין של כליון על פירושו. ורצון מחבר הפירוש מתגבר גם על מעשה המיועד להציל את ספרו. רצונו של הפרשן לגבי גורל הספר מתקיים ומתכבד משך הדורות על אף המאמצים לפעול בכוון אחר.

בר' שמריה, עגנון שוב יצר דמות בעלת שלימות בפני עצמה ללא תלות בהכרה מצד החברה, דמות החכם הלומד תורה לשמה ללא פניות אנוכיות. השעשוע שר' שמריה הרגיש כשהוא עמד לפרסם את הפירוש כובה, כמו נר, תוך רגע. שגימות זו מתאימה ליצירה קצרה הנותנת לקורא להציץ לרגע בנפשה של דמות הנראית על-אנושית בטהרת הכוונה ובחד-הצדדיות שלה. תכונה על-אנושית זו מעלה את התחושה שהדמות שייכת לקיום אגדי למחצה, כמו שקיום רצונו גם לאחר מספר דורות מביע תכונות של אותו העולם האגדי. התמהוּן מאפיין את סיפור האנקדוטה מעולם בית המדרש, תמהוּן העולה גם מקיום רצון החכם וגם מהעוז הפנימי בביטול כל פניות אגוצנטריות בדמות החכם.

גרעין של התבנית העלילתית של "ספר שאבד" מופיע גם בסיפור בעל אופי שונה מאד שיצא לאור שנתיים לפני "ספר שאבד". גם הסיפור "עד עולם" מתאר סופר העובד שנים רבות על ספרו והעומד על סף פרסום ספרו כשהוא מזדמן תוך שיחה לשמוע משהו המביא אותו לידי החלטה תוך שעה קלה ומכרעת לבטל את תכניתו לפרסם את הספר. ההצבעה על הגרעין המשותף בעלילות הסיפורים יכולה אולי להאיר אספקט אחד של סיפור חידתי זה.

ב"עד עולם", עגנון כתב סיפור גרוטסקי לחלוטין, סיפור רחוק גם מהיסוד האנקדוטי וגם מעולמו של בית המדרש הנראים ב"ספר שאבד". אבל נוסף לדגם העלילתי המשותף לשני הסיפורים, נוכל לראות, מתחת

לגרוטסקה של "עד עולם", ציור סיפורי של החכם המוכיח את שלמותו במונחים זרים ביותר.

בחלק הראשון של "עד עולם", אנו רואים בדמות החוקר, עדיאל עמוה, יהודי מסור למחקרו משך עשרים שנה. בסוף תקופה זו כשהוא משלים את מחקרו הוא מתעניין לפרסם את ספרו ונתקל במכשולים קשים. הוא רואה צורך בהכרה מאנשים בעלי מעמד אקדמאי ומעשירים המסוגלים והמוכנים לתמוך במחקר. אחרי מאמצים ממושכים בכוון זה הוא מצליח לענין גביר בעירו, מי שאז מזמין אותו לתה לפני נסיעתו לחוץ לארץ.

המפנה בסיפור חל כשהחוקר מזדמן לשמוע על קיום ספר עתיק, מקור היסטורי שבודאי יספק פתרון לחידה היחידה הנשארת בתחום המחקר שלו: איך הגדודים הגותיים הצליחו להכנס לעיר גומלידתא, נושא המחקר של עדיאל עמוה. ומתוך מסירות מוחלטת לחיפוש האמת בתחום התענינותו הולך החוקר לבית המצורעים שם הוא יעשה את ימיו ואת לילותיו ואת שנותיו. הוא מוותר על המפגש עם הגביר המוכן לתמוך בספרו ובוה הוא מוותר גם על האפשרות לפרסם את ספרו. ההעברה מנתקת אותו מכל אפשרות לפרסם את כתביו להבא כי מבפנים בית המצורעים אסור למסור דבר החוצה. הסיטואציה הפארדוקסלית קובעת שהוא יבחר בין אפשרות לפרסם את גילוייו לבין האפשרות להתקרב לאמת המוחלטת בנושא המחקר שאליו הוא כבר הקדיש שנים רבות.

בדרך מביתו לבית המצורעים בלווי האחות הרחמנית שבאה לאסוף חוברות למצורעים מפציר החוקר, "נזדרז ונלך עד שלא תשקע החמה ותפתחי לי את שערי החצר ותביאי אותי לתוך הבית פנימה ותראי לי את הספר... " ("האש והעצים", עמ' שכז). והזירוז נמשך אחר כך באמרו על החמה, "כבר היא שוקעת, שוקעת". בצירוף הדברים והחזרה על המלה "שער" שם יתכן שאנו שומעים הד קלוש אבל משמעותי לפיוט של תפילת נעילה ביום הכיפורים כשהחמה שוקעת, "פתח לנו שער כי פנה היום". בשעת השקיעה ביום הכפורים עומד האדם בפני נעילת השער, ובשעה זו ממחר החוקר עדיאל עמוה לבית המצורעים לפני נעילת דלתי הבית ולפני ששער האמת יסגר בפניו לתמיד. כמו תפילת נעילה ביום הכיפורים, גם ההליכה מביתו לבית המצורעים נמשכת כשעה (שם, עמ' שכח). הרמיזה לנעילה מציעה שהעברה לבית המצורעים כמו יום הכיפורים מהווה מעשה של תשובה. ברגע של אמת עובר החוקר מדפוס חיים שבו נאלץ הוא

לרדוף אחרי פרסום כתב ידו לדפוס חיים חדש שבו העולם החיצוני לא יכיר בו ולא ידע עליו ושאין כל חשיבות בהכרה בעיני העולם. החוקר נעשה לחכם המתמסר לאמת לשמה ואך ורק לשמה.

בית המצורעים משמש גם כהערה על התרבות היהודית. ה"עשירים" המוזכרים בסיפור, ש"אפילו אוהבי חכמה הם אוהבים כשהיא באה בכלים נאים" (שם, עמ' שיח) מייצגים את העולם החיצוני. אבל האמת אינה נמצאת בכלים נאים. כך רק בבית המצורעים, עולם נדחה ונבוז, יכול היה החכם לגשת לפני ולפנים תחום התענינותו. ורק שם הוא יכול להחזיק בשלימות המסירות שאפיינה אותו עד שהוא התחיל לרדוף אפשרויות של פרסום עבודתו.

אם נוכל לזהות את הספר העתיק הבלוי והרקוב מחמת דמעות עם התורה, אז יוצא שהאמת של התורה נמצאת רק בידי מצורעי ההיסטוריה, בידי היהודים שמרו את הספר משך כל הדורות ושאינם מבקשים את הכלים הנאים שהעולם החיצוני מכבד ומעריך. לא העיון המכובד כגון האסכולה של חכמת ישראל, המתבססת על זיקה של הינתקות החוקר מנושאו, אלא רק העיון המעלה דמעות מקרב את החכם לאמת לאמיתה. בנימה הנושאת חתימה חזקה של הרומנטיקה והגעגועים לעבר, נראה שהסופר מזהה את חכמת ישראל האמיתית והאותנטית עם הפינות הבודדות של העולם היהודי שהעולם החיצוני וזיקתו הוא ללימוד ולמחקר לא השפיעו עליהן. גם במונח זה נוכל לראות בהליכה לבית המצורעים מעשה של תשובה.